

Ժ. ՍԵՆ-ՄԱՐՏԵՆԸ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ԳՆԱՀԱՏՈՂ

„Journal Asiatique” ամսագրի 1823 թվականի հունիսյան համարում ֆրանսիացի նշանավոր հայագետ Ժան Անտուան Սեն-Մարտենը հոդված է հրատարակել նվիրված Մովսես Խորենացու կյանքին ու մատենագրական ժառանգությանը¹: Հենց սկզբից հայագետը որակում է Մովսես Խորենացուն՝ ըստ հայկական ավանդույթի կոչելով Քերթողահայր: Եզրույթը բացատրում է „poëte grammairien”, այսինքն՝ բանաստեղծ քերականագիտության դպրությանց հետամուտ: Նա այդ անունով հիշում է նաև հայ միջնադարի մատենագրության ուրիշ դեմքերի՝ Պետրոսին և Ստեփանոս Սյունեցուն: Որո՞նք էին ըստ նրա Մովսես Խորենացուն տրված այդ պատվանունի հիմքերը: Դրանք են՝ խոսքի վայելչությունն ու հստակությունը, կարծաբանությունը, դարձվածների հրաշալիությունը, որոնցով նա տարբերվեց ազգի բոլոր մատենագիրներից²:

Հայագետը Խորենացու կենսագրության մասին հաղորդում է կարևոր փաստեր: Ծնվել է Տուրուբերանի Տարոն գավառում չորրորդ դարի վերջին: Մասամբ այս, նաև որոշ այլ փաստեր հայ պատմահոր կենսագրության վերաբերյալ հնացած են: Արդի հայագիտության մեջ ընդունված կարծիքը հետևյալն է. «Մովսես Խորենացի, Պատմահայր, Քերթողահայր [մոտ 410, գ. Խորոնք (Սեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Տարոն գավառ) - մոտ 490], պատմիչ, քերական, մեկնիչ, բանաստեղծ, թարգմանիչ, իմաստասեր, աստվածաբան»³: Պատմիչի երիտասարդությունը Սեն-Մարտենը կապում է Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի շառավիղ հռչակավոր Սահակ Պարթևի հետ, որը Հայաստանի կաթողիկոսն էր, և նույնքան նշանավոր Մեսրոպի հետ իր երկրում ծաղկեցրեց մատենա-

¹ J. A. Saint - Martin, Notice sur la vie et les écrits de Moïse de Khoren, Historien arménien (տե՛ս „Journal Asiatique”, 1823, Juin, p. 321-344).

² Նույն տեղում, p. 321:

³ «Քրիստոնյա Հայաստան», Հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 762:

գրությունը, ջանաց զարգացնել գիտությունը, ձեռնարկեց հունարենից կատարել տալ բազում թարգմանություններ ու հնարավորինս ամրացնել քրիստոնեական հավատը հայերի մեջ: Իր այս փաստերը Սեն-Մարտենը քաղում է Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» գրքից, որին տեղյակ է ըստ Փարիզի Արքայական գրադարանի հայկական ձեռագրերի հավաքածուի թիվ 88 գրչագրի: Նաև վկայակոչում է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», որի գրաբարյան բնագրերն արդեն երեք անգամ հրատարակվել էին¹: Որպես կենսագրական աղբյուր՝ Սեն-Մարտենը նշում է Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության» երրորդ գլխի ԾԲ, ԾԳ, ԾԴ գլուխները, որոնց խորագրերն են՝

1 ԾԲ - Յաղագս Դանիելեան նշանագրութեանն,

2 ԾԳ - Յաղագս Մեսրոպեան նշանագրացն, ի վերևոյն տուելոց շնորհաց,

3 ԾԴ - Յաղագս դպրութեան Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից²:

Բնականաբար Սեն-Մարտենն անդրադառնում է մինչմաշտոցյան շրջանի հայերեն գրության խնդրին: Նրա կարծիքով հայերը գրում էին իրենց լեզվով, սակայն պարսկերեն, հունարեն, ասորերեն տառերով. «...Les Arméniens s'étaient servis pour écrire leur langue, des caractères persans, grecs ou syriens, et particulièrement de ces derniers; mais comme le nombre des signes de ces écritures était insuffisant pour exprimer tous les sons de l'arménien, Mesrob inventa un alphabet particulier pour sa nation, c'est celui dont les Armenians se servent encore actuellement»³ («Հայերն իրենց լեզվով գրելու համար գործածում էին պարսկական, հունական կամ ասորական նշանագրեր՝ հատկապես վերջիններս, բայց քանի որ այս լեզուների նշանագրերը բավարար չէին արտահայտելու հայերենի հնչյունները, հատուկ իր ազգի համար Մեսրոպը ստեղծեց մի այբուբեն, որը հայերին ծառայում է առ այսօր»):

Մաշտոցն ու Սահակը Հայաստանում բացում են դպրոցներ և հավաքում աշակերտներ՝ առաջադիր նպատակ ունենալով քրիստոնեական եկեղեցու սուրբ գրքերը թարգմանել հայերեն՝ եկեղեցու արարողությունները և քարոզները Հայաստանում միայն հայերեն դարձնելու նպատակով: Սեն-Մարտենը հիշատակում է այն աշակերտների անունները, որոնք օգնեցին Մեսրոպ Մաշտոցին գլուխ բերելու սուրբ գրվածքների հայերեն թարգմանության կենսական առաքելությունը: Դրանք առաջին

¹ Տես Պ. Հովհաննիսյան, Մովսես Խորենացի, Մատենագիտություն, Երևան, 2013, էջ 9-11:

² Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Զննական բնագիրը և ներածութիւնը Մ.Արեղեանի եւ Յարութիւնեանի, Երևան, 1991, էջ 325-329:

³ „Journal Asiatique“, 1823, juin, p. 322.

հերթին Յովհան Եկեղեցացին¹ ու Յովսեփ Պաղնացին² էին: Սեն-Մարտենը նշում է, թե վերջիններս գրեթե ամբողջությամբ թարգմանել են Աստվածաշունչը բացի «Հայտնությունից»: Այս փաստը հայտնում է Մովսես Խորենացին «Հայոց պատմության» երրորդ գրքի ԾԳ գլխում. «Եւ իսկոյն ի թարգմանութիւն ձեռն արկեալ, խորհրդաբար սկսեալ յԱռաւելացն, բովանդակելով զքսան և զերկու յայտնիսն, և զնոր Կտակս յեղու ի հայրան, նա և աշակերտք նորա Յոհան Եկեղեցացին և Յովսեփ Պաղնացի, միանգամայն և զարուեստ գրչութեան ուսուցանել տալով իւրոց մանկագոյն աշակերտացն»³: Խորենացու այս տեղեկությունը Ստեփանոս Մալխասյանը համարում է պատմության ձեռագրի աղավաղման արդյունք⁴:

Սեն-Մարտենը, հարազատ մնալով Մովսես Խորենացու հաղորդածին, կրկնում է հայ առաջին թարգմանիչների՝ օտար երկրներում կատարած երթուղին և նշում, թե Բյուզանդիոնում նրանց մեծ ընդունելություն է ցուցաբերում Մաքսիմիանոս եպիսկոպոսը⁵: Հետո էլ նշում է,

¹ Յովհան Եկեղեցացին թաղված է Մշո Առաքելոց վանքում: Եղել է Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտն ու գործակիցը, թարգմանիչ, մատենագիր, 405-ին Մաշտոցի հետ մեկնել է Ասորիք: Սամոսատում այրուքները վերջնական տեսքի բերելուց հետո Մաշտոցը, Յովհան Եկեղեցացին և Յովսեփ Պաղնացին հատվածներ են թարգմանել Աստվածաշնչից: Դրանք մեսրոպատառ առաջին կտորներն էին: Նրա մասին տեղեկություններ են հաղորդում Կոթուրնը, Մովսես Խորենացին, Ղազար Փարպեցին և ուրիշներ (տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան», էջ 605-606):

² Յովսեփ Պաղնացին Մաշտոցի ավագ աշակերտներից էր, թարգմանիչ: Մաշտոցի հետ մեկնել է Ասորիք: Աստվածաշնչի առաջին թարգմանիչներից է: Մաշտոցի հրահանգով դարձյալ մեկնել է Ասորիք՝ Եզնիկ Կողբացու հետ: Հունարենի մեջ հմտանալու համար այս երկուսը մեկնել են Կոստանդնուպոլիս, ուր նրանց միացել են Ղևոնդ Երեցն ու Կորյունը: Հայրենիք վերադառնալիս իրենց հետ բերել են Աստվածաշնչի հունարեն լավագույն օրինակ ու Նիկիայի ու Եփեսոսի (431) տիեզերական ժողովների կանոնները (տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան», էջ 635-636):

³ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 327:

⁴ Ստ. Մալխասյանը գրում է. «Այսպիսի բան չէր կարող լինել, որ Մեսրոպը, երկու աշակերտների հետ, հենց Ասորիքում թարգմանած և ավարտած քնի հին ու նոր կտակարանները: Սա կհակասեր հենց իրեն, Խորենացուն, որ հետո (Գ, ԾԴ) հիշում է, թե սուրբ գիրքը թարգմանեց սուրբ Սահակը ասորեբերնից, հունարենը չլինելու պատճառով, և այնուհետև (Գ, ԿԱ), որ Ս. Սահակ և Մեսրոպ հունարենից թարգմանեցին մի անգամ շտապովի թարգմանածը: Կորյունը միայն հիշում է, թե սուրբ Մեսրոպ երկու աշակերտների հետ սկսեց թարգմանել, սկիզբ դնելով Մողոմոնի Առաքելներից (առանց հիշելու մյուս գրքերը), որ շատ բնական էր փորձելու համար, թե նորագույն այրուքնով կարելի է անխալ արտահայտել հայերենի բոլոր հնչյունները: Մեզ թվում է, թե բնագրում ընդմիջարկություն է «բովանդակելով զքսան և երկու յայտնիսն և զնոր Կտակս ի յեղու ի հայրան» խոսքը, որևէ ձեռագրի լուսանցքից բնագրի մեջ մուծված: Խոսքն էլ անկապ է. «յեղու» բայը չի հարմարվում (տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Աշխարհաբար թարգմանությունը և մեկնաբանությունները Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1981, էջ 523-524):

⁵ „Journal Asiatique“, 1823, juin, p. 322, Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 341:

թե հայ թարգմանիչները վերադարձել են հայրենիք 431 թվականի Եփեսոսի ժողովից հետո՝ բերելով հերձվածող Նեստորին ուղղված տիեզերական ժողովի որոշումները:

Հայագետը փորձում է որոշել, թե որ թվականին են Մովսես Խորենացին ու նրա ընկերները մեկնել Ալեքսանդրիա՝ հունարենի մեջ կատարելագործվելու: Ըստ նրա՝ Խորենացին եղել է նախ Եդեսիայում, ապա Երուսաղեմում և այնուհետև Ալեքսանդրիայում՝ վերջինում մնալով երկար ժամանակ, հետո այցելել է Հռոմ: Որոշ ժամանակ գտնվել է Աթենքում, անցել Կոստանդնուպոլիս և վերադարձել հայրենիք՝ իր հետ բերելով հարուստ գիտելիքներ ու ձեռագիր մատյաններ. „Moyse visita d'abord Édesse, puis Jérusalem et Alexandrie où il demeura longtemps. Il se rendit ensuite à Rome; et, en revenant, il séjourna quelque temps dans Athènes, puis à Constantinople d'où il revint dans sa patrie, riche de connaissances utiles et de manuscrits qu'il avait rassemblés”¹.

Սեն-Մարտենը թարգմանաբար մեջբերում է «Հայոց պատմության» բոլոր այն հատվածները, որոնցում պատկերված են Մովսես Խորենացու և նրա ընկերների բազմաբովանդակ ու հարուստ շրջագայությունը հին աշխարհի քաղաքակիրթ կենտրոններում: Այդ հատվածներում նկարագրվում են Եդեսիան, նրան հարևան սրբավայրերը, Պաղեստինը, այդ վայրերի դիվաններում կարճ ժամանակահատված պարապելը, ապա ավելի մանրամասն Եգիպտոսը՝ իր «անձեռագործ Նեղոսով», ամեն տեսակ պտուղներով լի, Ալեքսանդրիա քաղաքը՝ ծովի մեջ, իր բարեխառն կլիմայով, քաղաքի հինավուրց հեթանոսական պատմությունը և իր ժամանակի քրիստոնեական ներկայն²:

Մովսես Խորենացու պատմության այս հատվածում, ուր նկարագրվում է Ալեքսանդրիայի հեթանոսական անցյալը, կարդում ենք. «Սորա առաջի այժմ ոչ անցեալ նստի Պղոտենիոս հինգակատար զագաթամբն, զանսպառ աշխարհ պատելով...»³: Պղոտենիոսի կամ Պլուտոնի մասին իր ծանոթագրություններում Ստ. Մալխասյանը հղում է Սկրտիչ էմինի բացատրությունը. «Էմին կարծում է, թե Պրոդիադան էլ, ինչպես և Պլուտոնը, Սերապիսի հունական անունն է»⁴:

Հետաքրքիր է Սեն-Մարտենի բացատրությունը՝ տրված նույն արձա-

¹ „Journal Asiatique“, 1823, juin, p. 325.

² Ստ. Մալխասյանը գրում է. «Ալեքսանդրիայի նկարագրության մեջ Խորենացին գործ է ածում հակադրություն կոչված ճարտասանական ձևը. մեջ է բերում այդ քաղաքի հեթանոսական ժամանակների պաշտամունքները և նրանց հակադրում է իր ժամանակի քրիստոնեական պաշտամունքները (տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, էջ 527):

³ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, էջ 428:

⁴ Նույն տեղում:

նին. «Մենք չգիտենք, թե ինչ ձև ուներ Սերապիսի կամ Պլուտոնի անդրին: Թեոդորետը, որն իր եկեղեցական պատմության մեջ խոսում է դրա կործանման մասին, միայն ասում է, թե իր վիթխարիությամբ այն սարսափ էր ներշնչում դիտողներին»¹ („Nous ignorons quelle était la forme de la statue de Sérapis ou Pluton. Théodoret, qui parle de sa destruction, dans son Histoire ecclésiastique, dit seulement que par sa grandeur elle inspirait la terreur aux spectateurs“).

Բացառիկ արժեք ունեն եգիպտոսի հեթանոսական շրջանի հետ կապված որոշ անունների բացատրությունները, որոնք չկան Ստեփանոս Մալխասյանի ծանոթագրություններում: Դրանցից մեկը եգիպտական Տուրի ամիսն է. «Եւ ոչ ի քսան և հինգն Տուրի՝ տօնի աղճատանք, զբռնաբարծս պսակելով զրաստս, և պաշտօն տանել լորտուաց, և աթերաց առնել բաշխումն...»²: Տուրի բառը, ըստ Սեն-Մարտենի, եղել է եգիպտական տարվա հինգերորդ ամիսը: Երևում է Սերապիսի մեծ տունը կատարվել է այդ ամսվա 25-ին: Այս իրադարձության մասին հնությունը ոչ մի տեղեկություն չի հաղորդում: Հռոմեական տիրապետության ժամանակ՝ Մովսես Խորենացու օրերին, Տուրի ամսվա 25-ը համապատասխանում է Հովհաննոսի օրացույցի հունվարի 20-ին: Սեն-Մարտենի կարծիքով Խորենացու պատմության այս հատվածում կան Ալեքսանդրի, այսինքն՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու կենսագրության կամ վարքի հետ կապված բազմաթիվ անհասկանալի բառեր, որոնք հասկանալի էին հնում, իսկ նոր օրերում կարիք ունեն բացատրության: Հատվածի լորտու բառը հայագետը թարգմանում է ըստ Մ.Ավգերյանի բացատրական բառարանի՝ «sort de serpent» - «օձի տեսակ»³: Աթեր բառը թեականորեն կապում է անոթի կամ ավանակի հետ: Մեկնում է նաև «... և ոչ խնդրել հրաման պատասխանույ ի սանդարամետէն Պրողէիադայ...»⁴ հատվածը: Սանդարամետ բառի ծագումը Սեն-Մարտենը չգիտի, այն համարում է հայերեն դժոխքի համարժեքը. «Դժոխքը երբեմն հայերեն կոչում են Սանդարամետ: Սա մի բառ է, որի ծագումն անհայտ է»⁵ („Les enfers s'appellent quelquefois en arménien Santaramedh. C'est un mot dont l'origine est inconnue“).

Սանդարամետ բառի ծագումը գտնում ենք Հրաչյա Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանում»: Աճառյանը գրում է. «Սանդարամետ - պահլավերեն spandāramat. Հենդերեն spənta ārmaiti բառն է, որ կազմ-

¹ „Journal Asiatique“, 1823, juin, p. 329.

² Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, էջ 428:

³ „Journal Asiatique“, 1823, juin, p. 330.

⁴ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, էջ 428:

⁵ „Journal Asiatique“, 1823, juin, p. 331.

ված է *spənta* - «սուրբ» և *armaiti* «իմաստութիւն» բառերից. սրանով նշանակվում էր զրադաշտական կրոնի մեջ շատ հարգված մի ոգի, երկրի Ոգի, որ Արամազդի աղջիկը կամ հարսն էր և որի պահպանության տակ էր գտնվում երկիրը: Դարձել է նաև ամսանուն, իբր համապատասխան հունիսի, որից փոխառյալ է ասորական *spandarmad* նույն նշանակությամբ»¹: Այս նույն բացատրությունը, ըստ երևույթին օգտվելով Հր.Աժառյանից, հաղորդում է իր ծանոթագրություններում Ստ. Մալխասյանը²:

Սեն-Մարտենը Մովսես Խորենացու ուսումնառության և ծամփորոգության տևողությունը սահմանում է յոթ-ութ տարի, իսկ հայրենիքից մեկնելը դնում է 434 թվականին. «Մովսես Խորենացու ծամփորոգությունը տևում է բավականին երկար, այն պետք է լինի յոթ կամ ութ տարի: Ես արդեն ասել եմ, որ նա թողել է իր հայրենիքը 434 թվականի մոտ»³ („La durée du voyage de Moïse de Khoren fut assez longue, elle dut être de sept ou huit années. J'ai déjà fait voir qu'il dut quitter sa patrie vers l'an 434"). Հայագետը հիշեցնում է Խորենացու վկայությունը, թե հայրենիք վերադարձի պահին արդեն վախճանվել էին սիրելի ուսուցիչները՝ Սահակ Պարթևն ու Մեսրոպ Մաշտոցը:

Նա Խորենացու «Ողբի» այն հատվածը, որը ներկայացնում է պատմահոր վերադարձը և ուսուցիչներին մեռած գտնելը, խիստ տարբեր է համարում Վիստոն եղբայրների հրատարակած բնագրի համապատասխան հատվածից: Մ.Խորենացու պատմության Գուլիելմուս և Գևորգ Վիստոն եղբայրների լատիներեն թարգմանությունը՝ գրաբարյան բնագրի համադրությամբ, լույս է տեսել 1736-ին Լոնդոնում⁴:

Սեն-Մարտենի մոտ փոքր անձշտություն կա Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի մահվան թվականների խնդրում: Սուրբ Սահակի մահը⁵ դնում է 441-ի սեպտեմբերի 7-ին, իսկ սուրբ Մեսրոպինը⁶ 442-ի փետրվարի 16-ին:

Հայագետը հատուկ կարևորում է Մովսես Խորենացու երկարամյա թարգմանական գործունեությունը. նա հոգ է տարել հայերենի թարգմանել այն գրքերը, որոնք ձեռք էր բերել իր ծամփորոգությունների ժամանակ: Առկա է իր իսկ պատմահոր վկայությունը սեփական թարգ-

¹ Հր. Աժառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. IV, Պ-Ֆ, Երևան, 1979, էջ 172-173:

² Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, էջ 528:

³ „Journal Asiatique“, 1823, juin, p. 332.

⁴ Տեն Պ. Դովհաննիսյան, Մովսես Խորենացի, Մատենագիտություն, էջ 26:

⁵ Սուրբ Սահակը վախճանվել է 439-ի սեպտեմբերի 7-ին Բագրևանդ գավառի Բլուր գյուղում (տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան», էջ 876):

⁶ Սուրբ Մեսրոպի մահը եղել է 440 թվականի փետրվարի 17-ին Վաղարշապատում (տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան», էջ 720):

մանական գործունեության վերաբերյալ. «Ձի և ես այր եմ ծերացեալ և հիւանդոտ և անպարապ ի թարգմանութեանց»¹: Ի վերջո, հորենացին դարձել է նաև բարձրաստիժան հոգևորական՝ որպես Բագրևանդի և Արշարունիքի եպիսկոպոս:

Սեն-Մարտենը մերժում է Թովմա Արծրունու այն վկայությունը, թե իբր հորենացին ապրել է 120 տարի: Այս թիվը մերժում է բացատրելով, թե 60 տարեկանում հորենացին չէր կարող մեկնել արտասահման ուսումնառության: Նա հիշատակում է Ասողիկ պատմիչի այն վկայությունը, ըստ որի, Մովսես հորենացին ապրել է Գյուտ կաթողիկոսի ժամանակ, որը զբաղեցրել է կաթողիկոսական աթոռը 465-ից մինչև 475 թվականը²: Ասողիկ պատմիչը գրում է. «Իսկ Տեր Յովսեփից հետո հայրապետական աթոռին նստեց Տեր Գյուտը, որը Վանանդ գավառի Ութմսո գյուղից էր և մնաց տասը տարի: Այդ ժամանակներում էր ապրում Յայոց մեծ փիլիսոփա Մովսեսը, որը հռետորական արվեստի հիմքը դրեց Յայոց մեջ»³:

Սեն-Մարտենը իրավացիորեն հորենացու գլխավոր երկասիրությունը համարում է «Յայոց պատմությունը», որը գրվել է Սահակ Բագրատունի իշխանի խնդրանքով: 481-ին իր հայրենակիցների կամքով Յայաստանի մարզպան հռչակված՝ նա ընդվզել է պարսիկների դեմ և երկու տարի անց զոհվել⁴:

Յայագետը փաստում է, որ պատմությունը բաժանված է երեք գրքերի միջև, ու առաջին գիրքը սկսվում է Յայկից, որին համարում են առաջին արքա և նահապետ հայոց ազգի:

Այդ մասին վկայում են Մար Աբաս Կատինան, հնագույն բանաստեղծությունը, քաղղեական և պարսից աղբյուրները ևս այդ մասին նյութ են մատակարարում: Երկրորդ գիրքը սկսվում է Արշակունի Վաղարշակից և ձգվում մինչև առաջինը քրիստոնեություն ընդունած Տրդատի մահը: Այս գրքի հիմնական աղբյուրները Մար Աբաս Կատինան, Լաբրուսան, Ոլյումպը և ասորական մի պատմության հեղինակ Բարդաժանն են:

¹ Մովսես, հորենացի, Յայոց պատմություն, էջ 438:

² „Journal Asiatique“, 1823, juin, p. 335.

³ Ստեփանոս Ասողիկ Տարոնեցի, Տիեզերական պատմություն, Թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Վ. Յ. Վարդանյանի, Երևան, 2000, էջ 123: Գյուտ կաթողիկոսը աթոռակալել է 461-478թթ (տես Ամենայն Յայոց կաթողիկոսներ, Երևան, 2001, էջ 32):

⁴ Սահակ Բագրատունին զոհվել է 482-ին պարսից զորքերի դեմ մղված ճարմանայնի մարտում: Եղել է Մովսես հորենացու գլխագործոցի մեկենասը: Պատմահայրը նրա մասին գրում է. «... և զքեզ այժմ այսպիսի եղեալ ծանեաք, - ապա ուրեմն յայտ է, թէ ամենեցուն քան զքեզ նախագումիցն ճանաչիս վեհագուն և բարձրագունից արժանաւոր գովութեանց, և յայսպիսի պատկանաւոր ղնիլ յարձանագրութիւնս բանից (տես Մովսես հորենացի, Պատմութիւն Յայոց, էջ 6):

Պատմիչը օգտվել է նաև պարսկերենով գրված խոռոհբուսից և ուրիշ պատմիչներից, որոնց երկերը կորած են: Երրորդ գիրքը սկսվում է խոսքով Երկրորդի գահակալությունից և հասնում է մինչև Սահակի ու Մեսրոպի մահը: Իր երկի վերջում, ըստ Թովմա Արծրունու, Սեն-Մարտենն ավելացնում է, թե խորենացու «Հայոց պատմությունն» ունեցել է նաև չորրորդ գիրք, որը պատկերել է Հայաստանը Արշակունիների դինաստիայի անկումից մինչև Ջենոն կայսեր ժամանակները. «Այս Սահակը նա է, որի հրամանով մեծ վարդապետը և տիեզերական քերթողը՝ Սովսեսը, հրաշալի հորինվածքով գրեց Հայոց մեծերի պատմության գիրքը, որ սկսվում է Ադամից և հասցվում մինչև Ջենոն կայսրը: [Սուրբ Սահակը] ապրեց 120 տարի՝ լի և պարարտ ծերությամբ, ինչպես գրվել և մեզ է ավանդվել Սովսես խորենացու Պատմության խոստացված չորրորդ դրվագում, ինչն ավելացված է երկու գլուխներին: Նույնը վկայում է նաև Սովսեսի ուսումնակից և սուրբ Մեսրոպի աշակերտ երանելի Կորյունը իր գրած ստուգապատում աշխատության մեջ¹:

Սեն-Մարտենն ընդունում է Թովմա Արծրունու հաղորդածը Սովսես խորենացու չորրորդ գրքի վերաբերյալ, սակայն համոզված է, որ այդ գիրքը գրվել է առանձին և սկզբում չի եղել առաջին երեք գրքերի շարունակությունը, դա էլ նպաստել է դարերի ընթացքում նրա անհետանալուն²:

Հայագետի կարծիքով Սովսես խորենացու պատմությունն իր երեք գրքերով ամբողջական երկ է. „Les trois premiers livres, qui forment un ouvrage complet”³ («Առաջին երեք գրքերը կազմում են մի ամբողջական երկ»): Սեն-Մարտենը ներկայացնում է 1695-ին Ամստերդամում հրատարակված պատմահոր երկի բազմաթիվ սխալներ ունենալը („contient un grand nombre de fautes” – «պարունակում է սխալների մի մեծ քանակ»): Հրատարակիչն է Թովմաս Վանանդեցին⁴, որն, ըստ հայագետի, ձեռքի տակ չի ունեցել հին ու ժշգրիտ ձեռագիր: Նա ներկայացնում է նաև 1736-ին Լոնդոնում լույս տեսած «Հայոց պատմության» լատիներեն տիտղոսաթերթի բովանդակությունը: Այդ հրատարակությանը Վիստոն եղբայրները կցել են ծանոթագրություններ, որոնք փոքրաթիվ են ու չեն տալիս խորենացու երկի հետ կապված բազում հարցերի պատասխաններ:

¹ Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Երևան, 1978, էջ 95-96:

² „Journal Asiatique”, 1823, juin, p. 337.

³ Նույն տեղում:

⁴ Մ. խորենացու գլուխգործոցի այս հրատարակության մասին մանրամասներ տես Ն. Ոսկանյան, Բ. Կորկոտյան, Ա. Սավալյան, Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին, Երևան, 1988, էջ 116-118:

Սեն-Մարտենին լիովին անծանոթ է 1752-ին Վենետիկում լույս տեսած Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» նոր հրատարակությունը, դրա համար էլ նա հարցականով հրատարակության թիվ է դնում նաև 1751-ը: Սակայն այս տպագրությունը նրա հետազոտական աշխատանքին ոչինչ նոր բան չէր ավելացնելու, քանի որ նույնությամբ կրկնում էր նախորդ հրատարակությունը: Այս հրատարակության առաջաբանում ասվում է, թե պատմության հետ տպագրել են նաև «Աշխարհացոյցը», սակայն սխալների ուղղում չեն կատարել, որովհետև ձեռքի տակ չեն ունեցել ձեռագիր որևէ օրինակ¹:

Հայագետին հայտնի է, որ վարդապետ Հովհաննես Ջոհրաբյանը երկար տարիներ աշխատում է Խորենացու բնագրի վրա՝ ըստ երեք ձեռագիր աղբյուրների, և քանի որ այդ անձը խոր գիտելիքներ ունի հայ միջնադարյան մատենագրությունից, ապա նրա նոր հրատարակությունը լինելու է մի կարևոր գործ:

Հայագետը խոսում է պատմահոր նաև այլ քերթվածների մասին, որոնցից մեկն ըստ ավանդույթի համարում է «Գիրք պիտոյից»-ը²: Սեն-Մարտենը այդ գիրքը համարում է հունական ճաշակով ստեղծված, և այն խիստ հիշեցնում է Թեոն Ալեքսանդրացու նույն ժանրով գրված գիրքը: Գիտնականի կարծիքով «Պիտոյից գրքի» հեղինակը խոր ծանոթություն է ցուցաբերում հունական գրականությանը, և այդ գիրքը շատ դժվար է հասկանալ. «Սա մի անսպառ գանձարան է բոլոր նրանց համար, ովքեր ուզում են խորանալ հայոց լեզվի նրբությունների մեջ»³ („C'est un trésor inépuisable pour ceux qui veulent pénétrer dans toutes les délicatesses de la langue arménienne“):

Սեն-Մարտենը նկատում է, որ «Պիտոյից գրքում» հատված կա Եվրիպիդեսի կորած «Պելիադներ» ողբերգությունից. „...parmi lesquels on remarque les Peliades, tragédie perdue d'Euripide, dont il donne une courte analyse”⁴ («... որոնց մեջ երևում է անդրադարձ Պելիադներին՝ Եվրիպիդեսի կորած ողբերգությանը, որի համառոտ վերլուծությունն է տալիս»):

Հետագայում հայ բանահյուսության մեջ, առանց Սեն-Մարտենին հիշատակելու, Եվրիպիդեսի կորած «Պելիադներ» ողբերգությանը կան հպանցիկ անդրադարձներ⁵:

¹ „Journal Asiatique”, 1823, juin, p. 338.

² Արդի հայագիտությունը Մովսես Խորենացուն «Պիտոյից գրքի» հեղինակ չի ճանաչում: Տե՛ս «Գիրք պիտոյից», Աշխատասիրությամբ Գոհար Մուրադյանի, Երևան, 1993, Առաջաբան:

³ „Journal Asiatique”, 1823, juin, p. 339.

⁴ Նույն տեղում, p. 340:

⁵ Տե՛ս Զր. Թամրազյան, Հայ քննադատություն, և գիրք, Երևան, 1983, էջ 377, նաև «Գիրք պիտոյից», էջ 280:

Սեն-Մարտենը մեծ գովեստով է խոսում Հովհաննես Զոհրաբյանի խմբագրությամբ 1796 թվականին Վենետիկում լույս տեսած «Գիրք պիտոյիցի» հրատարակության մասին, որի հիմքում ընկել են հինգ ձեռագրեր, ըստ որում նրանցից մեկը բավականին հին՝ գրված 1098-ին:

Հայագետը հիշում է նաև, թե գոյություն ունի մի «Աշխարհացոյց», որը հասել է Մովսես Խորենացու անունով, և նրա սկզբում կա հինգերորդ դարի մաթեմատիկոս Պապ Ալեքսանդրացու գրվածքը, որ և կազմում է այդ երկի հիմնական մասը: Սակայն բնագրում կան հետաքրքիր հատվածներ, որոնք կարող էր գրել միայն հայ գիտնականը: Այդ հատվածները վերաբերում են Պարսկաստանին, Հայաստանին և Կովկասի երկրներին¹:

«Աշխարհացոյցի»՝ պատմիչ Մովսես Խորենացու գրչին չպատկանելու մասին Սեն-Մարտենն իր կասկածը հայտնել է դեռևս 1819-ին իր կոթողային աշխատության երկրորդ հատորում²:

Նա թվարկում է Խորենացուն վերագրվող «Աշխարհացոյցի» հրատարակությունները: Առաջին անգամ այն լույս է տեսել Մարսելում 1683-ին, Վարդան Այգեկցու «Աղուէսագրքի» և համառոտ զրույցների հետ: Հայագետի կարծիքով այդ հրատարակությունը լի է սխալներով: Վիստոն եղբայրները «Աշխարհացոյցի» այս սխալաշատ օրինակը վերատպել են Լոնդոնում 1736-ին: «Աշխարհացոյցի» սխալները հնարավորինս ուղղել է Սեն-Մարտենը 1819 թվականի իր հրատարակության մեջ:

«Աշխարհացոյցի» հեղինակ ներկա հայագիտությունը ճանաչում է յոթերորդ դարի հանձարեղ գիտնական Անանիա Ծիրակացուն³:

Սեն-Մարտենը հիշատակում է նաև «Ներբող ի Սուրբն Հռիփսիմէ եւ Պատմութիւն Սրբոց Հռիփսիմեանց» գործը և Մովսես Խորենացու բազմաթիվ շարականները, որոնք առաջին անգամ հրատարակվել են 1664-ին Ամստերդամում «Ծարակնոց» ժողովածուում⁴:

Հայագետն ավելացնում է, թե Մովսես Խորենացու հոգևոր երգերը կատարվում են հայոց եկեղեցիներում. „Il a encore composé un grand nombre de pièces de vers et d' hymnes, qui se chantent dans les offices de l'église d'Arménie”⁵ («Նա գրեց բազում բանաստեղծական կտորներ և

¹ „Journal Asiatique”, 1823, juin, p. 340:

² Տե՛ս J. Saint-Martin, *Mémoires Historique et Géographique sur l'Arménie*, t. II, Paris, 1819, p. 301-317:

³ Տե՛ս Ա.Գ.Արքահամյան, *Անանիա Ծիրակացու մատենագրությունը*, Երևան, 1944, էջ 150:

⁴ Այդ «Ծարակնոցի» մասին մանրամասն տե՛ս Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին, էջ 41-43: Մովսես Խորենացու հոգևոր երգերը տե՛ս Մովսես Խորենացի, Ստեփանոս Սինեցի, Յովհան Մանդակունի, Օրհներգեր, Երևան, 2011, էջ 8-390:

⁵ „Journal Asiatique”, 1823, juin, p. 341:

օրհներգեր, որոնք երգում են Հայաստանի եկեղեցու ժամասացության ժամանակ»):

Հենվելով XIV դարի նշանավոր քերական, աստվածաբան, բանաստեղծ և մատենագիր Հովհաննես Երզնկացու «Հաւաքումն մեկնութեան քերականի» երկում եղած Մովսես Քերթովի-Քերականի անվան հիշատակումների վրա՝ Սեն-Մարտենը հորենացումն նույնացնում է Ստեփանոս Սյունեցու ուսուցիչ Մովսես Քերթովի հետ: Այս մատենագիրների տարբեր անձեր լինելու խնդիրը բացահայտել է Նիկողայոս Ադոնցը իր կոթողային գործում, որը կոչվում է „Дионисий Фракийский и армянские толкователи”.¹

Ֆրանսիական հայագիտության հիմնադիր Սեն-Մարտենը Մովսես հորենացումն ներկայացնում է հինգերորդ դարի հայ մատենագրության մեջ կատարած բացառիկ դերով, որի հիման վրա նրա գործերը հայ գրականության և պատմագիտության վրա թողել են հսկայական ազդեցություն, իսկ անձը արժանացել է մշտական պաշտամունքի:

¹ Տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, Գ, Երևան, 2008, էջ XIII: